جُنگی بدیع

برای حافظان موسیقی

نوشتهٔ

ارشد تهماسبی

مؤسسه‌ی فرهنگی ـ هنری ماهور
تهران ۱۴۰۵

فهرست

مقدمه **۱۳**

بخش اول: مقدمات **۱۵**

ـــــ در حاشیه (زبانِ باستانگرا) ۱۸

ادامهٔ مطلب ۱۸

خیال‌انگیزیِ شعر ۲۰

چرایی لزوم تسلط اهل موسیقی به زبانِ شعر ۲۱

متن ۲۴

جمله یا عبارت ۲۴

کلمه یا واژه ۲۶

هجا یا سیلاب ۲۷

واج یا واک ۲۸

نکتهٔ مهم (مُصَوّتِ خَیشومی) ۲۹

واجگاه ۳۱

ـــــ در حاشیه (صنعت تفنّن) ۳۱

ادامهٔ مطلب (واج) ۳۲

نکتهٔ مهم (تقطیع هجای کشیده) ۳۳

کمّی‌بودنِ زبان فارسی ۳۴

ـــــ در حاشیه (معنای خواجه) ۳۶

نحوهٔ تلفظ ارکانِ عَروضی ۳۶

ـــــ در حاشیه (بدیهی‌شمردنِ بعضی امورِ غیر بدیهی) ۳۷

بخش دوم: تمرکز بر شرح بعضی صنایعِ بدیعِ لفظی ۳۹
هم‌صدایی، صدامعنایی (بدیع لفظی) ۴۰
هم‌حروفی (بدیع لفظی) ۴۲
بدیع لفظی، بدیع معنوی ۴۲
امر بدیهی (بدیع معنوی: ایهام) ۴۳
جناسِ تام ۴۴
ـــــ در حاشیه (مدوّن‌بودنِ طبقه‌بندی‌ها و تعاریف در شعر، برخلاف موسیقی) ۴۶
ادامهٔ مطلب (جناسِ تام)؛ اُسلوبُ‌الحکیم (بدیع معنوی: ایهام) ۴۹
طنز و تحقیر (علم معانی: خبر) ۵۰
جناسِ لفظ ۵۲
تجسم (بدیع معنوی: تشبیه) ۵۲
تکیهٔ کلام ۵۳
جناسِ تام در سطح کلام ۵۶
جناسِ مرکّب؛ ذوبَحرین ۵۶
ضروراتِ تقطیع؛ اِشباع ۵۷
اختیاراتِ شاعری؛ تسکین ۶۰
مُراعاتِ نظیر (بدیع معنوی: تناسب)؛ شهرها و کشورها در سروده‌های حافظ ۶۱
اختیاراتِ شاعری؛ قلب ۶۴
ادامهٔ جناسِ مرکّب، جناسِ مَرفُوّ ۶۵
جناسِ مُلَفَّق یا متشابه ۶۶
ملحق به جناسِ مرکّب ۶۶
ـــــ در حاشیه (تفاوت نسخه‌های *دیوان حافظ*) ۶۸
بررسی بیتی از حافظ در نسخه‌های مختلف ۷۰
نان‌خورانِ حافظ؛ تاریخچه و تعریف غزل ۷۲
ـــــ در حاشیه (حافظ و حکمت) ۷۵
واژگان و اصطلاحات کلیدی ۷۹
نظم ۸۳
شعر ۸۳
بیت؛ مَطلع؛ مَقطع ۸۳
مصرع یا مصراع ۸۳

صدر ۸۴
علم عَروض؛ عَروضِ بیت ۸۴
ابتدا ۸۴
ضرب یا عَجُز ۸۴
حَشو ۸۵
کلمهٔ قافیه یا پساوند ۸۵
هجای قافیه ۸۶
حرفِ رَویّ ۸۷
نکتهٔ مهم (رَوی‌شدنِ آ، او) ۸۸
حرفِ وصل ۸۹
حرفِ خروج ۸۹
حرفِ مزید ۸۹
حروف نابِره ۸۹
ردیف ۹۰
حاجِب ۹۱
رباعی ۹۲
گوشهٔ رباعی ۹۴
مُستَزاد ۹۴
ـــــ در حاشیه (شب‌های نیشابور) ۹۵
ذوقافیَتین (دوقافیه‌ای)؛ اِعنات؛ سرقت ادبی ۹۵
استقبال؛ تضمین ۹۸
لذت‌بردن از شعر ۱۰۰
ـــــ در حاشیه (تارِ لطفی) ۱۰۲
ادامهٔ مطلب (لذت‌بردن از شعر) ۱۰۴
ـــــ در حاشیه (اقرار) ۱۰۵
تکرار (بدیع لفظی) ۱۰۷
تکرار هجا ۱۰۸
رَدُّالعَجُزِ عَلَی‌الصَّدر؛ رَدُّالصَّدرِ عَلَی‌العَجُز ۱۰۸
تشابُهُ‌الاطراف ۱۰۹
التزام یا اِعنات ۱۰۹

تکرار یا تکریر ۱۰۹
ـــــ در حاشیه (دوبیتی؛ گوشهٔ دوبیتی) ۱۱۱
طرد و عکس یا تبدیل و عکس ۱۱۲
تکرار عبارت ۱۱۳
خودستایی در شعر ۱۱۴
حُسنِ طلب (ادبِ سؤال) ۱۱۵
مداحیِ حافظ ۱۱۶
اِرسالُ‌المَثَل یا تمثیل (بدیع معنوی: تشبیه) ۱۱۹
ماشین‌نوشته‌ها ۱۲۴
ـــــ در حاشیه (گُل و بلبل) ۱۲۵
«واوِ» حذف و ایجاز ۱۲۷
ـــــ در حاشیه (دست‌مایه‌های شعرِ حافظ: دل و ترکیباتِ متشکل از دل) ۱۲۸
جناسِ ناقص یا مُحَرَّف (نَقل و نُقل) ۱۳۰
جناسِ مُضارِع ۱۳۱
تفنّن یا نمایشِ اقتدار (حذف یا تَجرید و ...) ۱۳۲
جناسِ اشتقاق یا اِقتِضاب (اختلاف در مُصَوّت‌های بلند و مُصَوّت‌های بلند و کوتاه) ۱۳۵
جناسِ اشتقاقِ پسوند و ریشه (کلماتِ هم‌خانواده) ۱۳۸
ـــــ در حاشیه (چهارگاه و مقلوب) ۱۳۹
جناسِ قلب یا مقلوب ۱۴۰
جناسِ زاید (جناسِ مُطَرَّف، جناسِ مُذَیَّل و ...) ۱۴۳
جناسِ زایدِ مُطَرَّفِ مزدوج (مکرر، مردد) ۱۴۳
جناس‌های زایدِ دیگر ۱۴۶
ـــــ در حاشیه (عشاقِ مشهور در شعرِ حافظ) ۱۴۸
ـــــ در حاشیه (گوشهٔ حُدی) ۱۵۱
ـــــ در حاشیه (شعر دردناکِ حافظ) ۱۵۲
ـــــ در حاشیه (قصه‌ها، افسانه‌ها، اعتقادات، سنت‌ها و باورها) ۱۵۳
تَسجیع (سَجعِ متوازی) ۱۵۴
صنعت ازدواج ۱۵۶
تَسجیع (سَجعِ مُطَرَّف) ۱۵۷
نکتهٔ مهم ۱۵۹

ـــــ در حاشیه (موسیقیِ ذاتیِ حروف و کلمات) ۱۶۰
ادامهٔ مطلب (سَجعِ مُطَرَّف) ۱۶۲
فرق جناسِ مُطَرَّف با سَجعِ مُطَرَّف ۱۶۳
تَسجیع (سَجعِ متوازن) ۱۶۳
نکتهٔ مهم ۱۶۳
فرمول‌های سه‌گانهٔ سَجع ۱۶۴
جناسِ خط یا تَصحیف ۱۶۴
روش تَسجیع در سطح کلام (تَرصیع؛ موازنه) ۱۶۵
بخش سوم: علم عَروض و ارتباط آن با اجزای ردیفِ موسیقی ۱۶۷
ـــــ در حاشیه (بُزِ اَخفَش) ۱۶۸
ارکانِ عَروضی ۱۶۹
ارکانِ اصلی ۱۶۹
ارکانِ فرعی ۱۶۹
تعداد ارکانِ هر بیتِ فارسی (مربع، مُسَدَّس، مُثَمَّن) ۱۷۲
وزن‌های سالم و غیر سالم ۱۷۳
سبب؛ وَتَد؛ فاصله ۱۷۴
جدول زِحاف‌های مشهور و نقش آن‌ها ۱۷۴
وزن‌های پانصدویازده غزلِ حافظ ۱۷۵
ـــــ در حاشیه (رِنگ شهرآشوب) ۱۷۸
ریتم‌نگاریِ وزن‌های شش‌هشتمیِ حافظ ۱۷۹
گوشهٔ کرشمه یا هزارمرتبه (بحر مُجتَثّ) ۱۷۹
حافظِ موسیقی‌دان ۱۸۲
شعرِ امیرخسروِ دهلوی ۱۸۳
وزن‌ها یا بحرهای متّفق‌الارکان، مختلف‌الارکان و دُوری ۱۸۵
گوشهٔ آذربایجانی یا راحِ روح (بحر مُنسَرِح) ۱۸۶
ـــــ در حاشیه (نقش کاتبانِ دیوان‌ها و راویانِ موسیقی) ۱۸۶
بحرها و وزن‌های معمول در شعرِ فارسی ۱۸۷
بحر هَزَج ۱۸۸
گوشهٔ دوبیتی (بحر هَزَج) ۱۸۸
گوشه‌های نی‌داوود و بیدِگانی (بحر هَزَج) ۱۸۹

گوشهٔ نغمهٔ مَفاعیلُن (بحر هَزَج) ۱۹۰
طبقه‌بندی اجزای ردیف ۱۹۲
مقام‌های خویشاوند؛ مقام‌های خویشاوندِ نزدیک ۱۹۴
گوشه‌های سوز و گداز، پنجه‌شعری و ... (بحر هَزَج) ۱۹۴
گوشهٔ لیلی و مجنون (بحر هَزَج) ۱۹۵
ـــــ در حاشیه (رباعیِ موسیقایی) ۱۹۶
بحر رَمَل ۱۹۷
گوشه‌های مثنوی، حُدی، پهلَوی و شاه‌خَتایی (بحر رَمَل) ۱۹۷
بحر رَجَز ۲۰۰
گوشهٔ نغمهٔ مُستَفعِلُن (بحر رَجَز) ۲۰۱
بحر مُتِقارِب ۲۰۱
بحر مُتِقارِبِ مُثَمَّنِ مَحذوف ۲۰۲
ـــــ در حاشیه (مَحذوف؛ مَقصور) ۲۰۲
گوشه‌های ساقی‌نامه و رَجَز (بحر مُتِقارِب) ۲۰۲
ـــــ در حاشیه (علم بیان: تشبیهِ تفضیل یا تفضیلی) ۲۰۴
گوشهٔ مُغَنّی‌نامه (بحر مُتِقارِب) ۲۰۵
بحر مُتِدارِک ۲۰۵
گوشهٔ نغمهٔ فَعِلُن (بحر مُتِدارِک) ۲۰۶
ـــــ در حاشیه (وزنِ شعرهای مولوی) ۲۰۶
بحر کامل ۲۱۰
وزن‌های دُوری ۲۱۱
گوشه‌های چهارپاره، مهربانی و نصیرخانی (بحر کامل) ۲۱۲
بحر وافِر ۲۱۴
بُحور مختلف‌الارکان؛ بحر مُنسَرِح ۲۱۵
بحر مُقتَضَب ۲۱۵
بحر مُضارِع ۲۱۶
ـــــ در حاشیه (تصنیف‌های قدیمی) ۲۱۷
ادامهٔ مطلب (بحر مُضارِع) ۲۱۹
گوشهٔ نغمهٔ سرخوشان (بحر مُضارِع) ۲۱۹
تَذییل (علم معانی: اِطناب) ۲۲۰

گوشه‌های راز و نیاز، و رامکَلی (بحر مُضارِع) ۲۲۰
بحر خفیف ۲۲۱
بحر مُجتَثّ ۲۲۱
گوشهٔ صدری (بحر مُجتَثّ)؛ طبقه‌بندی اسامیِ گوشه‌ها ۲۲۲
ـــــ در حاشیه (تَخَلُّص) ۲۲۴
حُسنِ تَخَلُّص (بدیع معنوی: تناسب) ۲۲۶
بحر سریع ۲۲۶
ـــــ در حاشیه (کارِ عمل) ۲۲۷
بحر جدید یا غریب ۲۲۹
بحر قریب ۲۲۹
بحر مَشاکِل ۲۲۹
گوشهٔ نغمهٔ پنجه‌کُردی (بحر مُضارِع) ۲۳۰
نکته‌ای دربارهٔ رُکنِ مَفاعِلاتُن ۲۳۱
جدول نام بحرها ۲۳۲
جدول گوشه‌های منطبق بر وزنِ بحرها ۲۳۳

بخش چهارم: تمرکز بر شرح بعضی صنایعِ بدیعِ معنوی ۲۳۴

جمع (بدیع معنوی: تشبیه) ۲۳۴
تفریق (بدیع معنوی: تشبیه) ۲۳۴
لَفّ و نشرِ مرتب و مشوّش (بدیع معنوی: ترتیب کلام) ۲۳۴
قطعه ۲۳۶
تقسیمِ مرتب و مشوّش (بدیع معنوی: ترتیب کلام) ۲۳۶
تَنسیقِ‌الصِفات (بدیع معنوی: ترتیب کلام) ۲۳۷
جمع و تفریق (بدیع معنوی: تشبیه) ۲۳۷
جمع و تقسیم (بدیع معنوی: تشبیه) ۲۳۷
تَجاهُلُ‌العارف (بدیع معنوی: تشبیه) ۲۳۸
حرف‌گرایی (بدیع معنوی: تشبیه) ۲۳۹
ایهام (بدیع معنوی) ۲۳۹
ایهامِ تضاد (بدیع معنوی: ایهام) ۲۴۰
ایهامِ تناسب (بدیع معنوی: ایهام) ۲۴۰
ـــــ در حاشیه (گوشهٔ عاشق‌کُش) ۲۴۱

ادامهٔ مطلب (ایهامِ تناسب) ۲۴۲
ایهامِ ترجمه (بدیع معنوی: ایهام) ۲۴۳
ایهامِ تَبادُر (بدیع معنوی: ایهام) ۲۴۳
استخدامِ تشبیهی (بدیع معنوی: ایهام) ۲۴۵
مدحِ شبیه به ذَمّ؛ ذَمِّ شبیه به مدح (بدیع معنوی: ایهام) ۲۴۵
مُحتَمِلُ‌الضِدَّین یا ذووَجهین (بدیع معنوی: ایهام) ۲۴۶
جملهٔ معترضه (بدیهی‌شمردنِ امورِ غیر بدیهی)؛ حرکت‌گذاری در شعر ۲۴۶
تضاد (بدیع معنوی: تناسب) ۲۴۹
متناقض‌نما یا پارادوکسی (بدیع معنوی: تناسب) ۲۵۰
حَشوِ ملیح (بدیع معنوی: تناسب) ۲۵۱
تشبیهِ جمع (علم بیان) ۲۵۲

بخش پنجم: عناصر طبیعت، مشاهیر و عوام، صفات و کنایات، و اصطلاحات موسیقی در شعرِ حافظ .. ۲۵۳

دست‌مایه‌های شعرِ حافظ (گُل و ترکیباتِ متشکل از گُل) ۲۵۳
دست‌مایه‌های شعرِ حافظ (حیوانات) ۲۵۶
دست‌مایه‌های شعرِ حافظ (طبیعتِ دوردست) ۲۵۹
دست‌مایه‌های شعرِ حافظ (مشاهیر) ۲۶۲
اصطلاحات موسیقی در شعرِ حافظ ۲۶۶
ابیاتی از حافظ که با نام مقام‌ها و گوشه‌های موسیقیِ امروز مناسبت دارند ۲۸۳
اشخاص عام و صفات و کنایاتِ مرتبط با آن‌ها در شعرِ حافظ ۳۰۱
ختم کلام (جُنگِ جنگ!) ۳۲۴

کتاب‌نامه ۳۲۵

به ناصر منش

مقدمه

کسی نمی‌تواند بگوید چه عواملی باعث می‌شود آدمی در یک آن عاشق و شیفته شود و هیچ توجیهی هم برای این نیست که چگونه با یک رویداد یا برخوردی عادی، جرقهٔ به‌ظاهر ناچیز و بی‌تأثیری باعث شعله‌ورشدنِ انگیزه‌ها و تمایلاتِ آتشین در دل افراد می‌شود. سرچشمهٔ این از کجاست؟ سرشتی است یا سرنوشتی؟ به‌واقع نمی‌دانم، و نمی‌توانم به‌درستی توجیه و تفسیرش کنم.

چندی پیش با چنین رویدادی چنان شعله‌ای به جانم افتاد که زندگیِ عادی و برمنوالِ گذشته‌ام را خاکستر کرد و تا اینجای کار، هفت‌هشت ماه است که همهٔ مشغولیاتم را کنار گذاشته‌ام و در مسیرِ کاریِ دیگری افتاده‌ام.

ماجرا از این قرار است که یکی از شاگردانِ خواننده‌ام یک طرحِ آوازی روی دوسه بیتِ حافظ زده بود و خواست دربارهٔ کارش نظری بدهم. خب، من همیشه و از حدودِ دوازده‌سیزده‌سالگی اهل مطالعه بوده‌ام و در جوانی حافظ و سعدی و... خوانده بودم، حالا نه خیلی عمیق و تخصصی، اما خوانده بودم و در حدِّ خودم عروض و معانی و بدیع می‌دانستم و حدِّاقل اینکه از دیوان ده‌ها شاعر و دیوان ده‌جلدیِ *غزلیات شمس*، فیش‌برداریِ موسیقایی کرده بودم. حالا به اینجا رسیده‌ام که نزدیکِ هفتادسالگی‌ام شاگردی می‌آید و... . یک بیتِ آن آواز این بود:

ساغرْ لطیف و پُر مِی و می‌افکنی به خاک
واندیشــه از بلای **خُماری** نمی‌کُنــی

او واژهٔ «خماری» را با تکیه بر هجای سومش (ری) یعنی به شکل «یا»ی مصدری خوانده بود (خماری = خمارشدن) و من بدون علت و دلیلی، احساس خوبی به خوانشِ او نداشتم و یک نوع ناکوکی در موسیقیِ کلام احساس می‌کردم. می‌دانید که گوش اهل موسیقی هم طلاست هم بلا! اما مَطلعِ غزلی که خوانده بود این است:

ای دل به کویِ عشق **گذاری** نمی‌کُنی
اسبابْ جمع داری و **کاری** نمی‌کُنی

و به خاطر همین واژه‌های «گذاری» و «کاری» بود که در مورد نحوهٔ تلفظ «خماری» احساس بدی داشتم. حافظ را باز کردم و دیدم همهٔ کلماتِ قافیه، در کلِّ غزل، با «یا»ی وحدت هستند: یک گذاری، یک کاری، یک نگاری.
پس به این نتیجه رسیدم که خماری را هم باید با تکیه بر هجای دومش (ما) خواند تا واژه صورتِ یای وحدت پیدا کند و این معنا حاصل شود که: «اصلاً فکر یک آدم خمار را نمی‌کنی». البته ظاهراً این‌طور به نظر می‌آید که منظور حافظ این بوده که:
شرابت را دور می‌ریزی و اصلاً به فکر لحظهٔ خمارشدن نیستی.
اما من اصلاً با این طرز خوانش کنار نمی‌آمدم و باورم این بود که می‌شود در بیتِ مذکور به این مضمون رسید که:
شرابت را دور می‌ریزی و به رنجی که اشخاصِ خمار می‌کشند نمی‌اندیشی یا نگرانِ این نیستی که آدمِ خماری آن اطراف باشد و اعتراضی کند و صدمه‌ای به تو بزند. *شرح سودی* را باز کردم و دیدم نوشته:

> خطاب به دل می‌فرماید: تو به ساغرِ لطیف و ظریفِ پُر از باده می‌مانی اما قدر خویش را نمی‌دانی و خودت را خوار و خفیف می‌کنی و از بلای خماری اندیشه نمی‌کنی (سودی، ج ۴: ۲۵۷۶).

به‌این‌ترتیب دیدم سودی بیتِ حافظ را خلافِ نظر من تفسیر کرده، بااین‌حال باز هم مجاب نشدم و رفتم سراغ توضیحات کاظم برگ‌نیسی در *دیوان حافظ، بر اساس نسخهٔ نویافته و بسیار کهن* و دیدم دربارهٔ شکل دستوریِ این واژه چیزی ننوشته است. اکنون منتظر روزی هستم که برخوردی با یکی از آگاهانِ این زمینه دست دهد تا ببینم به چه نتیجه‌ای می‌رسم، اما راستش اینکه اگر خودِ حافظ هم بیاید و بگوید: «آقا! کوتاه بیا، من منظورم همان است که شاگردت خوانده» باز هم قانع نمی‌شوم!

خب، این‌هایی که گفتم مربوط به آن جرقه بود اما برسیم به آتشش. نشستم به یک مطالعهٔ شبانه‌روزی و گویی تازه و نخستین بار است با حافظ آشنایی پیدا کرده‌ام و در گام اول، مشغول تایپ‌کردنِ تمام دیوانش شدم و در مرحلهٔ بعد، توضیحاتی را هم که دیگران در لابه‌لای کتاب‌ها و مقاله‌ها دربارهٔ اشعارِ او داده بودند، بر آن افزودم تا بتوانم هر کلمه و بیتی را که خواستم بلافاصله در فایلم بازیابی کنم. حاصل آن جرقه و آتش شد این‌هایی که دارم برای شما می‌نویسم؛ حالا اینکه گرمایی در آن هست یا نه قضاوتش با شما!

سپاسگزارم از دکتر محسن ذاکرالحسینی به خاطر اینکه چند ساعت از اوقات گران‌بهایش را صرف پاسخ به پرسش‌هایم کرد.